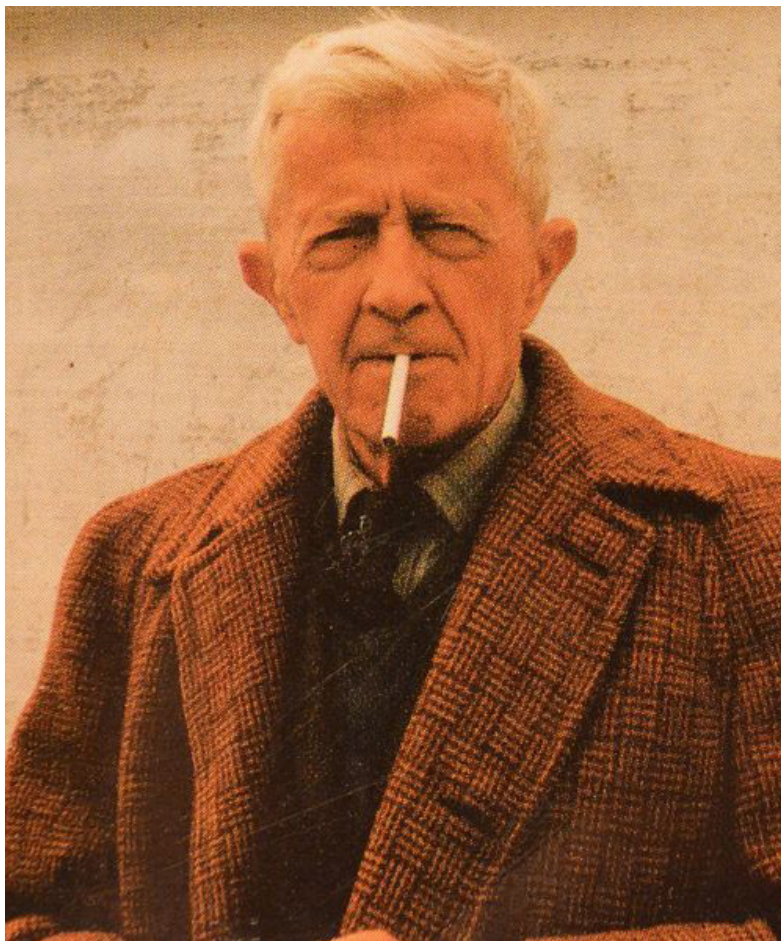

Књижевност Тангера

”Кад кажем да ми је Тангер деловао као град из сна, мислим то сасвим дословно. Његова топографија обилувала је типичним призорима из снова: наткривеним улицама налик на ходнике, с вратима која су се с обе стране отварала у собе, скривеним терасама високо над морем, улицама које су се састојале само од степеника, мрачним пролазима без излаза, малим трговима подигнутим на косом терену, због чега су изгледали као балетске сценографије осмишљене у лажној перспективи, с улицицама које су се пружале у неколико праваца. Ту су били и класични реквизити снова – тунели, бедеми, рушевине, тамнице и литице...

Пол Боулс

Aleksa Vasiljević

TANGER, INTERZONA

Kada je reč o dvadesetom veku, teško da se koji grad izvan svetskih metropola može pohvaliti uzbudljivijom književnom istorijom od Tangera. Za njega se vezuju dva velika romana američke posleratne proze: *The Sheltering Sky* (Čaj u Sahari¹) Pola Boulsa i *Naked Lunch* (Goli ručak²) Vilijama Barouza. Tokom tih decenija u Tangeru su stvarali i mnogi drugi pisci iz različitih krajeva sveta, među njima Brajon Gajsin, Huan Gojtisolo i Muhammed Šukri.

Ipak, nijedna ličnost nije tako dugo i na toliko načina bila povezana s književnim životom grada kao Pol Bousls. Ovaj američki pisac i kompozitor proveo je u Tangeru više od pola veka. Iznova mu se vraćao u svojim delima, dok je njegovo prisustvo u gradu privlačilo brojne pisce i umetnike. Zašto je, međutim, baš Tanger postao središte tako bogatog književnog života?

Deo odgovora nalazi se na mapi. Smešten na severozapadnom rubu Afrike, nadomak Evrope, na mestu gde se Mediteran susreće s Atlantikom, Tanger je vekovima zauzimao važno mesto na trgovačkim i migracionim rutama. Njegov položaj učinio ga je predmetom nadmetanja velikih sila, od kojih nijedna nije bila spremna da dopusti da grad u potpunosti pripadne nekoj od suparničkih država. Iz tog odnosa snaga između dva svetska rata nastao je neobičan politički kompromis: Tanger je postao Međunarodna zona, formalno deo Maroka, ali pod upravom predstavnika više stranih zemalja.

Takvo uređenje pretvorilo je grad u politički i društveni izuzetak. Imao je slobodnu luku, promet robe i novca odvijao se uz malo ograničenja, a njegovi stanovnici nisu plaćali porez na prihod. Kroz banke i menjačnice prolazile su najrazličitije valute, kao i velike količine zlata upitnog porekla. Istovremeno, nadležnosti različitih vlasti često su se preklapale, pa su se zakoni primenjivali neujednačeno. Sve to omogućavalo je strancima zaštitu kakvu u sopstvenim zemljama nisu mogli da očekuju.

Zato su u Tanger dolazili ljudi čiji bi način života drugde mogao da dovede do neprijatnih pitanja. Javne kuće radile su bez mnogo skrivanja, a droga se lako nabavljala. Ni seksualne veze koje bi u mnogim zapadnim sredinama bile osuđivane ovde nisu izazivale naročitu pažnju. Ali strance nisu privlačile samo sive zone. Privlačio ih je i sam izgled grada: drevna medina, skriveni vrtovi i dvorišta, velelepne vile, mnogobrojne plaže i svakodnevnica u kojoj su se, na malom prostoru, dodirivali afrički, arapski i evropski uticaji.

U takav Tanger 1931. godine stigao je i Pol Bousls, tada dvadesetogodišnji mladić. Fasciniran onim što je video, Bousls se narednih godina vraćao u ovaj grad kad god bi mu se ukazala prilika. Ipak, njegov profesionalni život ostao je vezan za Njujork. Tamo je izgradio uspešnu karijeru kompozitora, pišući muziku za pozorišne predstave istaknu-

¹ Bousls, Pol. (2005). *Čaj u Sahari*. (Vladimir Arsenijević, prev.). Beograd: Rende.

² Barouz, Vilijam S. (1986). *Goli ručak*. (Dragana Mašović, prev.). Beograd: Prosveta.

tih autora svog vremena. Uspeh mu, međutim, nije donosio naročito zadovoljstvo. Pozorišna muzika zahtevala je njegovo stalno prisustvo u gradu koji nikada nije voleo, a neretko je imao osećaj da sopstvenu energiju troši služeći tuđim delima.

Najpre je iz Njujorka bežao na papiru. U slobodno vreme počeo je da piše priče, čiju je radnju često smeštao u predele Latinske Amerike i Severne Afrike, daleko od američke svakodnevice. Posle nekog vremena to mu više nije bilo dovoljno, a odlazak iz Amerike sve jasnije mu se nametao kao neophodan korak. Konačan oblik toj odluci dao je san. Jednog jutra probudio se s jasnim sećanjem na lavirint uskih ulica kroz koje je prolazio u snu; tek nakon nekoliko trenutaka shvatio je da to mesto već poznaje. Bio je to Tanger (Bowles, 1985: 274).

Po dolasku u Maroko, Bouls se nije odmah skrasio u Tangeru. Najpre se zaputio u Fez i upravo tamo napisao prve stranice *Čaja u Sahari*, romana koji će ga proslaviti. U središtu knjige nalaze se Port i Kit Morezbi, američki bračni par koji s prijateljem putuje sve dublje u Severnu Afriku. Njihovo lutanje počinje kao avantura, ali se vrlo brzo pokazuje kao kretanje bez pravog cilja. Putovanje im, čini se, pruža utehu samo zato što od njih ne traži mnogo osim da nastave dalje. Negde tamo uvek postoji sledeći voz koji će makar nakratko odložiti trenutak kada će morati da se zaustave.

Poput svojih junaka, i Bouls se neprestano kretao dok je radio na romanu. Putovao je između Maroka i Španije, menjao gradove i predele, a povremeno odlazio i dalje na jug, u Saharu. Putovanje i pisanje odvijali su se istovremeno: prizori koje je gledao i neizvesnost puta ulazili su neposredno u roman.

Dok je Bouls radio na rukopisu, u Maroko je stigla i njegova supruga Džejn. Njihov brak od početka je bio nekonvencionalan. Oboje su imali veze izvan braka, uglavnom s osobama istog pola, a često su živeli i putovali odvojeno. Živahna i nepredvidiva, s osobenim smislom za humor, Džejn je zapravo prva pisala u porodici. Do trenutka kada je stigla u Tanger već je napisala najveći deo opusa, uključujući i remek-delo američke eksperimentalne proze, roman *Two Serious Ladies* (*Dve ozbiljne dame*³). Pisanje joj je, međutim, oduvek teško padalo, a s godinama je postajalo sve mučnije, potiskivano alkoholom i neprestanim sumnjama u sopstveni rad.

U početku Džejn nije delila Polovu fascinaciju Tangerom. Njegovu želju da se udalji od Zapada smatrala je naivnom, a ponekad i zamornom, što je pretočila u fragment priče „The Iron Table” („Gvozdeni sto”), u kom se iza supružnika koji se prepiru oko odlaska u pustinju lako prepoznaju njih dvoje (Green, 1991: 36–38).

Njen odnos prema gradu počeo je da se menja tokom jednog Polovog odsustva. Umesto da otputuje s njim, odlučila je da ostane u Tangeru i pokuša da razume šta ga toliko vezuje za to mesto. Kada se vratio, Pol je zatekao sasvim drugačiji stav. Presudnu ulogu u toj promeni imala je Šerifa, prodavačica s pijace u koju se Džejn strastveno zaljubila (Green, 1991: 40–43).

U pokušaju da joj se približi i zadrži njenu naklonost, Džejn je narednih godina trošila velike sume novca, dok je njihov odnos postajao sve zamršeniji i sve prisutniji u pri-

³ Bouls, Džejn. (2016). *Dve ozbiljne dame*. (Marija Obadović, prev.). Beograd: Štrik.

čama tangerskih ekspatrijata. Ljudi iz njenog okruženja nisu razumeli šta ju je toliko privlačilo Šerifi, a godinama kasnije, posle Džejninog moždanog udara, kružile su glasine da ju je upravo ona otrovala. Kako god bilo, Džejn je pronašla svoj razlog da ostane.

Tanger je tako postao zajedničko uporište Boulsovih. Pisma koja su slali prijateljima iz Maroka, kao i uspeh nedavno objavljenog *Čaja u Sahari*, budili su radoznalost u njujorškim umetničkim krugovima. Narednih godina u goste su im dolazili mnogi poznanci iz Amerike, među njima Tenesi Vilijams, Gor Vidal i Truman Kapote. Neki su se zadržavali svega nekoliko nedelja, drugi mesecima, koristeći blagodeti Međunarodne zone da se odmomore ili rade daleko od Njujorka.

Dok su se posetioči smenjivali, Bouls se polako spremao za novo putovanje. Posle londonske promocije *Čaja u Sahari* otišao je u Antverpen, gde se ukrcao na teretni brod za Cejlon. Jedne noći, dok je brod prolazio kroz Gibraltarski moreuz, izašao je na palubu i kroz tanku maglu ugledao svetla Tangera. U tom trenutku osetio je jaku nostalgiju za gradom; iste noći sišao je u kabinu i započeo scenu iz koje će nastati njegov sledeći roman, *Let It Come Down (Nek padne)* (Bowles, 2006: 7).

Za razliku od *Čaja u Sahari*, koji svoje junake odvodi duboko u pustinju, *Let It Come Down* smešten je u Tanger i prikazuje svet ekspatrijata u Međunarodnoj zoni. Njegov junak, Nelson Dajar, njujorški je bankarski službenik koji dolazi u grad zbog posla u turističkoj agenciji. Taj posao ubrzo ga uvlači u svet sumnjivih kombinacija, a grad u kojem se pravila lako zaobilaze postepeno preuzima kontrolu nad njegovim životom.

Objavljen 1952. godine, roman *Nek padne* dodatno je učvrstio Boulsov ugled među američkim čitaocima, a Tanger je preko njegovih knjiga počeo da stiže nove posetioce. Među onima koji su čitali Boulsove romane bio je i tada gotovo nepoznat Vilijam Barouz.

Kada je počeo da razmišlja o Tangeru, Barouz se bližio četrdesetoj. Nekoliko godina ranije, dok se pijan igrao Viljema Tela, usmrtio je suprugu Džoun Volmer. Iza sebe je imao godine zavisnosti i sitnog kriminala, kao i jedan roman, *Junkie (Džanki)*⁴, objavljen pod pseudonimom Vilijam Li, koji mu nije doneo veći književni uspeh. Roditelji su ga još uvek finansijski pomagali, a poslovi koje je povremeno obavljao – među njima i istrebljivanje insekata – odavno nisu predstavljali nikakav smislen pravac u životu.

Odluku da dođe u Tanger Barouz je doneo tokom boravka u Rimu, gde je bio s prijateljem i piscem Alanom Ansenom. Dok se Ansen provodio, Barouz nije pronalazio ništa za sebe. Izgled grada ostavljao ga je ravnodušnim, a barovi nisu nudili ono što je tražio. Upravo tamo ponovo je počeo da razmišlja o Boulsovim romanima. Svet propalih ekspatrijata iz tih knjiga delovao mu je neuporedivo privlačnije od grada u kom se nalazio.

Tako je početkom 1954. stigao u Tanger i smestio se u jeftinu sobu u medini. Prvi utisci, međutim, nisu ispunili očekivanja. U pismu Alenu Ginzbergu, Barouz se žalio na cene, lokalno stanovništvo i nepostojeću koloniju pisaca, a upozorio ga je i da ne naseda na „Boulsova nedokučiva orijentalna sranja” (Burroughs, 1994: 195).⁵

⁴ Barouz, Vilijam S. (2010). *Džanki*. (Nenad Župac, prev.). Beograd: Rende.

⁵ Prevodi izvoda i citata iz literature pripadaju autoru rada.

Uprkos razočaranju, Tanger mu je pružao dovoljno razloga da ostane. Seks je bio jeftin, a droga lako dostupna. Barouz je naročito zavoleo eukodol, snažan sintetički opioid nemačke proizvodnje, koji je u mnogim zemljama već bio povučen iz prodaje zbog izraženog euforičnog dejstva i opasnosti od zavisnosti. Ipak, zalihe ovog leka još su postojale u tangerskim apotekama, pa ga je Barouz mogao nabaviti legalno. Nije mu trebalo mnogo da razvije ozbiljnu zavisnost; ubrzo je počeo da ubrizgava eukodol na svakih nekoliko sati. Većinu vremena provodio je sam, a jedino stalno društvo bio mu je mladi Marokanac po imenu Kiki, koji mu je postao ljubavnik.

U tom stanju gotovo neprekidne telesne i nervne nadraženosti, Barouzova pisma Ginzbergu i Džeku Keruaku postajala su sve duža i haotičnija. U njima su počeli da se pojavljuju tekstovi koje je nazivao „rutinama”: groteskne scene, bizarne fantazije, crnohumorni dijalози i fantastični monolozi, povezani naglim i neočekivanim prelazima. Pisao ih je manično, često pod dejstvom droge, bez jasne predstave o tome gde bi sve to moglo da vodi. S vremenom je počeo da shvata da bi rutine mogle pripadati istoj knjizi. Rukopis u nastajanju nazivao je *Interzone* (*Interzona*), po sopstvenoj, izobličenoj viziji Tangera.

U pauzama od pisanja rutina, Barouz je pokušavao da piše i konvencionalnije tekstove. Slao ih je Ginzbergu, s nadom da će im ovaj pronaći mesto u nekom od velikih američkih časopisa. Jedan od tih tekstova bio je i esej „International Zone” („Međunarodna zona”), portret Tangera i njegovih mutnih figura koje je Barouz sretao po kafeima i ulicama grada (Grauerholz, 2009: xvii–xviii).

U vreme kada je esej nastajao, u gradu se sve jasnije osećala napetost koja je zahvatala Maroko. Nacionalistički otpor francuskoj kolonijalnoj upravi, koji je godinama jačao, početkom pedesetih prerastao je u otvoreni sukob. Posle nereda u Tangeru 1952. godine, u kojima je bilo mrtvih i ranjenih, postalo je jasno da ni Međunarodna zona ne može izbeći previranje. Francuske vlasti su naredne godine svrgnule sultana Muhameda V i poslale ga u izgnanstvo, što je dodatno podstaklo proteste. Nacionalisti su napadali predstavnike kolonijalnih vlasti i Marokance koje su smatrali njihovim saradnicima, dok su francuske snage uzvraćale represalijama.

U leto 1954, u jeku sukoba, Pol Bouls je počeo da piše *The Spider's House* (*Paukova kuća*), svoj najambiciozniji roman. Prvobitno ga je zamislio kao priču o Fezu i tradicionalnom načinu života u gradu koji je, uprkos tome što je tekao dvadeseti vek, i dalje čuvao obrise srednjovekovnog sveta. Ipak, politička kriza koja je zahvatila zemlju ubrzo je promenila njegovu zamisao.

Po Boulsovima rečima, umesto romana o tradicionalnom obrascu života, nastao je roman o njegovom raspadanju (Bowles, 1997: n. pag.). Knjiga prati petnaestogodišnjeg Marokanca Amara i američkog pisca Džona Stenama, koji se susreću u Fezu zahvaćenom demonstracijama i policijskim nasiljem. Kroz njihove različite poglede na sukob Bouls prikazuje i jaz između stranaca, koji u Maroku traže očuvanu prošlost, i ljudi koji u toj istoj prošlosti moraju da žive.

Za razliku od *Čaja u Sahari* i *Nek padne*, romana koje je pisao tokom putovanja i bez čvrstog rasporeda, *Paukova kuća* nametnula mu je strožu disciplinu. Ustajao je u šest ujutru i u proseku pisao po dve stranice dnevno. U potrazi za mirnijim okruženjem za rad, zimu je proveo na Cejlonu, gde je zadržao isti ritam: rano je ustajao i radio nekoliko sati, sve dok ne bi ispunio normu. Do sredine marta roman je bio završen (Bowles, 1997: n. pag.).

Po povratku u Tanger, Bouls je pozvao Barouza na čaj. Još otkako je došao u grad, Barouz je mučilo pitanje zašto ga Bouls, čije su ga knjige makar posredno dovele u Tanger, tako uporno drži po strani. Istina, njih dvojica već su se jednom sreli, ali je Bouls tada bio bolestan, pa se njihov susret sveo na kratko viđenje bez pravog razgovora. Posle toga Barouz je njegovu uzdržanost sve više doživljavao kao namerno izbegavanje.

Kako god bilo, posle ponovnog susreta stvari su se brzo promenile. Počeli su redovno da se viđaju, a Bouls je Barouza postepeno uvodio u tangerski svet ekspatrijata. Na tim druženjima često je bio prisutan i Brajon Gajsin,⁶ slikar i pisac, koji će Barouzu u narednim godinama postati jedan od najvažnijih saradnika.

U međuvremenu, posle više pokušaja lečenja, Barouz je uspeo da se skine s opijata. Ubrzo se preselio u hotel „Munirija” i ušao u najplodniji period svog tangerskog rada. Jutra je provodio vežbajući i veslajući po zalivu, a oko podneva bi sedao za mašinu i do večeri grozničavo ispisivao nove stranice. O haosu u kojem je tada živio ostala je i anegdota: kada ga je Bouls jednom prilikom posetio u sobi, zatekao je pod prekriven stotinama žutih listova rukopisa, izgaženih, umrljanih ostacima hrane i s tragovima pacova. Bouls je bio zatečen prizorom, ali se Barouz nije mnogo obazirao na stanje rukopisa (Morgan, 2012: 279).

Do početka 1957. stranica je bilo toliko da ih Barouz više nije mogao samostalno pregledati i organizovati. U Tanger su zato počeli da pristižu ljudi iz njegovog starog bitničkog kruga. Prvi je krajem februara stigao Džek Keruak, koji je iz Njujorka doputovao jugoslovenskim teretnim brodom. Barouz ga je dočekao u luci, smestio u „Muniriju” i pokazao mu rukopis. Keruak je odmah prepoznao snagu teksta i prihvatio se prekucavanja, a upravo je on sugerisao Barouzu da roman nazove *Goli ručak*. Posle mesec dana boravka u gradu, Keruak je bio spreman da nastavi putovanje. Istog dana kada je krenuo za Pariz, u Tanger su stigli Alen Ginzberg i Piter Orlovski, a ubrzo im se pridružio i Alan Ansen. Rad na rukopisu tada je ušao u ozbiljniju fazu: najveći deo posla preuzeli su Ginzberg i Ansen, koji su čitali, prepisivali, prekucavali i razvrstavali Barouzove stranice. Rukopis je tako narastao na oko dve stotine sređenih stranica, premda njegov konačan oblik još nije bio utvrđen. Kada su potom Ginzberg, Orlovski i Ansen otišli u Pariz, Baro-

⁶ Brajon Gajsin (1916–1986), britansko-kanadski slikar i pisac. U Maroko je došao na Boulsov poziv 1950. godine i u Tangeru ostao više od dvadeset godina. S Vilijamom Barouzom razvio je *cut-up* tehniku, koju je Barouz kasnije koristio u više svojih romana, a zajedno su objavili i knjigu *The Third Mind* (*Treći um*). Krajem šezdesetih napisao je roman *The Process* (*Proces*), fantazmagoričnu priču o putovanju kroz Saharu. Jedno vreme držao je restoran „1001 noć”, važno mesto okupljanja tangerskih ekspatrijata, a imao je i značajnu ulogu u popularizaciji grupe *Master Musicians of Jajouka*.

uz se u Tangeru zadržao još kratko. Početkom 1958. i sam se preselio u Pariz, gde su zajedno nastavili rad na knjizi.

Za to vreme, Međunarodna zona polako je nestajala. Nezavisnost Maroka 1956. godine označila je početak njenog kraja: poseban status koji je imala postepeno je ukidan, a do 1960. Tanger je u potpunosti reintegrisan u državu kojoj je istorijski pripadao. Povlastice koje su decenijama određivale život grada nestajale su jedna za drugom.

Za Boulsa su te promene potvrđivale ono što je već naslutio u *Paukovoj kući*. Maroko koji je upoznao tridesetih godina nije se vraćao svojoj prekolonijalnoj prošlosti, kako je nekada zamišljao, već se ubrzano modernizovao (Bowles, 1997: n. pag.). Zato je u narednim godinama nastojao da zabeleži nešto od onoga što bi u tim promenama moglo biti izgubljeno.

Godine 1959. dobio je grant Rokfelerove fondacije za snimanje tradicionalne marokanske muzike. Uz podršku američke Kongresne biblioteke, krenuo je na nekoliko ekspedicija i prešao zemlju uzduž i popreko, zalazeći pritom i u teško dostupne krajeve. Dok je putovao od sela do sela, Bouls je beležio muziku arapskih, berberskih i sefardskih zajednica. Tokom tih putovanja snimio je oko šezdeset sati muzike,⁷ a o ekspedicijama je kasnije napisao i dva eseja, objavljenih u knjizi putopisa *Their Heads Are Green and Their Hands Are Blue* (*Glave su im zelene a ruke plave*).

Magnetofon je ubrzo dobio i drugu namenu. Tokom šezdesetih Bouls je počeo da snima priče Marokanaca s kojima se družio u Tangeru i da ih potom prevodi na engleski. Sam proces rada bio je neobičan. Dok bi pripovedači govorili pred magnetofonom, Bouls je sedeo u sobi i slušao. Kada nešto ne bi razumeo, zaustavljao je pripovedanje, pa bi zajedno prelazili nejasna mesta, služeći se čas španskim, čas magrepskim arapskim. Kasnije bi preslušavao kasete i prevodio njihove priče na engleski. Kako su gotovo svi pripovedači bili nepismeni, njihove priče postojale su isključivo u usmenom obliku sve dok ih Bouls nije pretvorio u tekst.

Jedini izuzetak bio je Muhamed Šukri. Rođen u planinskom području Rifa, detinjstvo je proveo u krajnjoj bedi, da bi se kasnije s porodicom preselio u Tanger. Naučio je da čita i piše tek kao dvadesetogodišnjak, posle godina provedenih na ulici, među ljudima koji će kasnije naseliti njegovu prozu. Njegova prva objavljena priča bila je „Violence by the Shore” („Nasilje kraj obale”), koja se 1966. godine pojavila u bejrutskom časopisu *Al Adab*. Već u njoj Šukri je pokazao svoj direktan, ogoljeni stil, lišen iluzija o egzotičnom Tangeru.

Njegovo najpoznatije delo jeste autobiografski roman *For Bread Alone* (*Goli kruh*)⁸. U njemu je opisao detinjstvo obeleženo glađu, porodičnim nasiljem i životom na ulicama Tangera. Zbog otvorenog prikaza seksualnosti i društvene brutalnosti, knjiga je dugo bila zabranjena u Maroku i drugim arapskim zemljama. Boulsov prevod objavljen je desetak godina pre arapskog izdanja, a roman je kasnije preveden na više od trideset jezika.

⁷ Snimci se danas čuvaju u Kongresnoj biblioteci u Vašingtonu, a izbor iz tog materijala dostupan je u izdanju *Dust-to-Digital* pod naslovom *Music of Morocco: Recorded by Paul Bowles, 1959*.

⁸ Šukri, Muhamed. (1988). *Goli kruh*. (Dragutina Dumančića, prev.). Zagreb: Znanje.

Međutim, njihova saradnja nije bila jednostavna. Šukri je, za razliku od ostalih pripovedača s kojima je Bouls radio, poznao pisanu književnost i želeo da zadrži kontrolu nad tekstem. U predgovoru zbirci *Five Eyes* (*Petoro očiju*) Bouls je rad na njegovim pričama opisao kao iscrpljujući, navodeći da je Šukri sedeo pored njega i zahtevao da mu obrazloži gotovo svaki zarez. Zbog toga je saradnja sa Šukrijem tekla mnogo sporije od rada s pripovedačima koji su se oslanjali na improvizaciju i neposrednu reakciju slušaoca (Bowles, 1979: 8).

Jedan od takvih bio je Muhamed Mrabet. Rođen u Tangeru, Mrabet je od mladosti bio deo gradske svakodnevice i sveta stranaca koji su kroz njega prolazili. Radio je kao ribar, služio piće u poznatim barovima i obavljao različite poslove za imućne ekspatrijate.

Pola Boulsa upoznao je zahvaljujući Džejn, s kojom se već ranije sretao po tangerskim zabavama. Jednog dana, dok je sedela s Polom u kafeu, Džejn je ugledala Mrabeta i pozvala ga da im se pridruži (Mrabet, 1976: 84).

Nije prošlo mnogo vremena pre nego što se Mrabet našao pred Boulsovima magnetofonom. Već pri prvim snimanjima pokazao se kao izvrstan pripovedač. Priču gotovo nikad nije započinjao bez kifa:⁹ često je govorio pod njegovim dejstvom, dok se u samim pričama kif javljao kao pokretač događaja i deo njihove omamljujuće atmosfere.

Bouls i Mrabet družili su se i sarađivali gotovo tri decenije. Iz njihove saradnje proizašlo je više od deset knjiga, među njima i „The Beach Cafe” („Kafe na plaži”), delimično autobiografska pripeve smeštena u mali lokal na obali nedaleko od Tangera. Priča ostaje vezana za marokansku svakodnevicu: ljude koji zalaze u kafe, njihove razgovore, sitne poslove i nesporazume koji ih vode od obale prema gradu i nazad.

Dok se Bouls okretao radu s pripovedačima, u Tanger je počela da pristiže nova generacija posetilaca. Umesto nekadašnjih ekspatrijata u odelima i šeširima, ulicama medine sada su prolazili mladi Amerikanci i Evropljani dugih kosa, zapuštenih brada i upadljive odeće. Tome je znatno doprinela sve veća popularnost bitničke književnosti. Skandal koji je pratio objavljivanje *Golog ručka* pretvorio je Barouza u kulturnu figuru, a u književnim krugovima počele su da kruže priče o gradu u kojem je roman nastajao.

Puka slučajnost dovela je u Tanger i američkog putnika i pisca Džona Hopkina. Nakon višemesečnog putovanja motorom, tokom kog su iz Minhena otišli sve do Kenije, Hopkins i njegov prijatelj Džozef Makfilips vratili su se u Evropu da predahnu i zarade novac za nastavak avanture. Zaposlili su se kao nastavnici jezika u Francuskoj, ali je život tamo ubrzo počeo da ih guši. Tada im je jedan poznanik, koji je odrastao u Maroku, predložio da odu u Tanger. Prihvatili su predlog i 1962. godine stigli u grad (Hopkins, 1998: 17–23).

Hopkins je u Tangeru ostao narednih sedamnaest godina. U tom periodu napisao je dva romana, među njima i *Tangier Buzzless Flies* (*Tangerske bešumne muve*), ali se danas najviše pamti po dnevniku, kasnije objavljenom kao *The Tangier Diaries 1962–1979*

⁹ Marokanski naziv za kanabis.

(*Tangerski dnevnici 1962–1979*). Hopkins je u njemu beležio razgovore, prijateljstva, putovanja i druge sitne događaje iz svakodnevice pisaca i umetnika među kojima je živio.

Iste godine kada je Hopkins stigao u Tanger, Bouls je otputovao u Njujork, gde je komponovao muziku za dramu Tenesija Vilijamsa *The Milk Train Doesn't Stop Here Anymore* (*Mlečni voz ovde više ne staje*). Tamo je na jednoj večeri upoznao Alfreda Čestera, pisca i književnog kritičara koji je uživao ugled u njujorškim umetničkim krugovima. Čester je pisao eksperimentalnu prozu, a kao kritičar bio je oštrouman, često i nemilosrdan prema piscima koje nije cenio. Zadivljen njegovom inteligencijom i duhovitošću, Bouls ga je pozvao da dođe u Maroko.

Godinama kasnije, Česterov prijatelj, pesnik Edvard Fild, zapisao je da je susret s Boulsom imao presudan uticaj na Česterov život, jer je pokrenuo niz događaja koji će se završiti njegovom smrću (Field, 2022: ix).

Nedugo nakon Česterovog dolaska u Tanger, Bouls ga je upoznao s Drisom, mladim Marokancem problematičnog ponašanja, u kojeg se Čester strastveno zaljubio. Njih dvojica ubrzo su počeli da žive zajedno, provodeći mnogo vremena u Asili, primorskom gradu južno od Tangera. Ipak, Česterov svakodnevni život postajao je sve haotičniji. Živeo je u neredu, mnogo pio i drogirao se, a kad god bi izlazio iz kuće, vodio bi sa sobom dva psa koja su neprestano nasrtala na prolaznike. Veza s Drisom bila je burna i nestabilna, a Čester je sve češće gubio kontrolu nad sobom.

Stvari su se dodatno pogoršale nakon sukoba s Boulsom. Naime, Čester i Ajra Koen, urednik tangerskog časopisa *Gnaoua*, pokušali su da ucene Boulsa, tražeći da im plati određenu sumu novca kako bi iz jednog teksta uklonili uvredljivu aluziju na njega. Koen je ubrzo odustao, ali je Čester nastavio sam. U tom periodu došao je do jednog ranijeg Boulsovog pisma Koenu, u kojem je Bouls, između ostalog, napisao da će se postarati da Čester bude „uklonjen”. Uveren da će zbog pokušaja ucene Bouls ovog puta zaista organizovati njegovo ubistvo, Čester je doživeo nervni slom (Field, 2022: xix–xx).

Svoje krhko mentalno stanje kasnije je pretočio u komično-paranoičnu priču „Safari” („Safari”), u kojoj se iza lika po imenu Džerald lako prepoznaje Bouls. Mada su njih dvojica ubrzo obnovili odnos, Čester se nije trajno oporavio. Nastavio je da tone dublje u zavisnost, a dve godine kasnije proteran je iz zemlje pošto ga je stanodavac prijavio vlastima. Poslednje godine proveo je lutajući između Sjedinjenih Država, Evrope i Izraela u pokušaju da pronađe način da se vrati u Maroko. Za to vreme neprestano je pisao Boulsu, optužujući ga za sve što mu se dogodilo, ali i zahvaljujući mu za godine provedene u Maroku, koje je smatrao najlepšim periodom svog života. Iako je nakratko uspeo da se vrati u zemlju, ubrzo je ponovo otišao, a 1971. godine preminuo je usled predoziranja u Izraelu.

Dok su se ljudi koje je poznavao smenjivali, Boulsov život sve više se vezivao za Tanger. Početkom sedamdesetih završavao je autobiografiju *Without Stopping* (*Bez zaustavljanja*), knjigu na koju je pristao pre svega zato što mu je bio potreban novac za Džejnino lečenje. Detinjstvo je opisao podrobno, ali je preko kasnijih decenija prelazio mnogo brže, nižući poznanstva i događaje bez želje da objasni njihove emotivne posledice. Zbog takve

uzdržanosti, Barouz je u šali govorio da je knjigu trebalo da nazove *Without Telling* (*Bez otkrivanja*) (Baichwal, 1998: 49:15).

Džejn je u to vreme bila teško bolesna. Posledice moždanog udara i dugogodišnjeg alkoholizma učinile su je gotovo nepokretnom i sve manje sposobnom za samostalan život. Teško je komunicirala, a pred kraj života u potpunosti je izgubila vid. Poslednje godine provela je u klinici u Malagi, gde je i preminula 1973. godine.

Posle njene smrti Bouls se, prvi put posle gotovo četrdeset godina, vratio poeziji i napisao dugu poemu „Next to Nothing” („Skoro ništa”).¹⁰ Nakon perioda u kojem se uglavnom bavio prevodima i radom s marokanskim pripovedačima, počeo je češće da piše priče. Mnoge su bile smeštene upravo u Tanger, među njima i „The Eye” („Oko”), pripovetka o Amerikancu koji pokušava da razjasni zagonetnu smrt jednog Kanađanina u gradu.

U poznim godinama Bouls je sve ređe napuštao Tanger. Dani su mu tekli po jednostavnom i gotovo nepromenljivom rasporedu: ujutru bi odlazio na pijacu i u poštu, dok bi po podne primao posetioce. Mrabet je ostao gotovo svakodnevno prisutan u njegovom životu, a stan u kom je živio pretvorio se u svojevršno odredište za mlade pisce, novinare, muzičare i poklonike njegovih knjiga. Mnoge od njih zanimalo je zašto i dalje živi u Tangeru. Bouls je na to pitanje davao različite odgovore, a jedan je zapisao i u svojoj autobiografiji:

Uživam u pomisli da noću, svuda oko mene dok spavam, magija prokopava nevidljive tunele u svim pravcima, od hiljada pošiljalaca ka hiljadama primalaca koji ništa ne slute. Bacaju se čini, otrov deluje; duše se oslobađaju parazitske pseudosvesti koja vreba u nezaštićenim dubinama uma. Napolju se gotovo svake noći čuju bubnjevi. Nikada me ne probude; čujem ih i unosim u svoj san, kao i moćni zov mujezina. Čak i kada sam u snu u Njujorku, prvi povik „Alahu ekber” briše kulise i sve što sledi prenosi se u Severnu Afriku, a san se nastavlja. (Bowles, 1985: 366)

Pol Bouls je preminuo u osamdeset devetoj godini, 18. novembra 1999. U danima posle njegove smrti, marokanski novinar i dramski pisac Zubir bin Bušta pisao je o mestu koje je Bouls zauzimao u književnom životu Tangera. Svestan da je Bouls u Americi ostao pisac vezan za strane prostore, a u Maroku cenjen kao strani autor, Bin Bušta je u njemu video pokretača novog književnog pravca koji je nazivao „tangerskom literaturom” (Edwards, 2005: 86). Izbor u ovom tematu okuplja deo tog nasleđa: priče, eseje, fragmente i dnevničke zapise koji pokazuju kako je Tanger oblikovao imaginaciju autora koji su u njemu boravili.

LITERATURA:

- Baichwal, Jennifer. (dir.). (1998). *Let It Come Down: The Life of Paul Bowles* [movie]. Requisite Productions.
 Bowles, Paul. (1979). „Notes on the Work of the Translator”. *Five Eyes*. Santa Barbara: Black Sparrow Press, 7–8.
 Bowles, Paul. (1985). *Without Stopping: An Autobiography*. New York: The Ecco Press.
 Bowles, Paul. (1997). *The Spider's House*. Santa Rosa: Black Sparrow Press.
 Bowles, Paul. (2006). *Let It Come Down*. New York: Harper Perennial.
 Burroughs, William S. (1994). *The Letters of William S. Burroughs, 1945–1959*. New York: Penguin Books.

¹⁰ Prevela Jelena Mandić za časopis *Polja*, god. 64, br. 519, septembar–oktobar 2019, 128–134.

- Edwards, Brian T. (2005). *Morocco Bound: Disorienting America's Maghreb, from Casablanca to the Marrakech Express*. Durham: Duke University Press.
- Field, Edward. (2022). „Introduction”. *Voyage to Destruction: The Moroccan Letters of Alfred Chester*. New York City: Spuyten Duyvil, ix–xxvi.
- Grauerholz, James. (2009). „Introduction”. In: Burroughs, William S. *Interzone*. London: Penguin Classics, ix–xxiii.
- Green, Michelle. (1991). *The Dream at the End of the World: Paul Bowles and the Literary Renegades in Tangier*. New York: HarperCollins Publishers.
- Hopkins, John L. (1998). *The Tangier Diaries, 1962–1979*. San Francisco: Cadmus Editions.
- Morgan, Ted. (2012). *Literary Outlaw: The Life and Times of William S. Burroughs*. New York: W. W. Norton & Company.
- Mrabet, Mohammed. (1976). *Look & Move On*. Santa Barbara: Black Sparrow Press.